



ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE FİL-LÛGATI'T-TÜRKiYYE'NİN SÖZLÜKÇÜLÜK ANLAYIŞI HAKKINDA BİR İNCELEME: ARAPÇA DIŞINDAKİ SÖZCÜKLERLE DÜZENLENEN MADDE BAŞLARI ÖRNEĞİ

Ragıp MUHAMMED*

Özet

Türkçenin gelişim evrelerinden biri olan tarihî Kıpçak Türkçesinin Altın Ordu Kıpçak (Codex Cumanicus), Memlûk ve Ermeni harfli Kıpçak metinleri olmak üzere üç sahada yazılı eserleri bulunmaktadır. Bunlardan Memlûk Kıpçak Türkçesi, XIII-XVI. yüzyıllar arasında, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûk devletinde yaşayan Türkler ve bazı Arap filologlar tarafından meydana getirilmiştir. Memlûk Kıpçak Türkçesi ile yazılan eserler sözlük, gramer, edebiyat, din, siyaset, atçılık, okçuluk gibi çeşitli alanlarda kaleme alınmıştır.

Memlûkler döneminde Türkçenin büyük bir önem kazanması sebebiyle Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla sözlük ve gramer içeren eserler hazırlanmıştır. Bunlardan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye*, Memlûk Kıpçak Türkçesiyle yazılan en önemli eserlerdendir. Sözlük ve gramer içerikli olan bu eserde geleneksel olarak önce Arapça sözcükler verilir, sonra Türkçe karşılığı gösterilir. Bazen Arapça madde başları Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntı sözcüklerle düzenlenebilmektedir. Bu yazıda Arapça madde başı olarak gösterilen Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntı sözcükler üzerinde durulmuştur ve bugünkü çağdaş Arap lehçelerindeki durumu hakkında değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Kıpçak Türkçesi, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye*, alıntı sözcükler.

* Dr., ragipmuhammed@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5306-820X.



AN EXAMINATION OF *ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE FİL-LÛGATİ'T-TÛRKİYYE'S* LEXICOGRAPHY CONCEPT: AN EXAMPLE OF HEADWORDS COMPOSED BY NON-ARABIC WORDS

Abstract

Works produced in historical Kipchak Turkish, which is one of the developmental stages of Turkish, appear among Golden Horde Kipchak (Codex Cumanicus), Mamluk and Armenian Scripted Kipchak texts. Mamluk Kipchak Turkish text were written by Turks and some Arab philologists living in the Mamluk state which ruled in Egypt and Syria between XIIIth and XVIth centuries. The works written in Mamluk Kipchak Turkish were concerned with various fields such as dictionary, grammar, literature, religion, politics, horsemanship, and archery.

As Turkish gained great importance in the Mamluk period, works containing dictionaries and grammar explanations were prepared in order to teach Turkish to Arabs. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye* is one of the most important works written in Mamluk Kipchak Turkish. In this work, which includes a dictionary and grammar parts, traditionally Arabic words are given first and then their Turkish equivalents are demonstrated. Sometimes Arabic headwords can be arranged with words borrowed from languages such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac. This study examines the borrowed words from languages such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac, which are shown as the Arabic headwords, and evaluates their current situation in contemporary Arabic dialects.

Key Words: Mamluk Kipchak Turkish, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye*, loan words.

Giriş

Türkçenin gelişim evrelerinden biri olan tarihî Kıpçak Türkçesinin, Altın Ordu Kıpçak (Codex Cumanicus), Memlûk ve Ermeni harfli Kıpçak metinleri olmak üzere üç sahada yazılı eserleri bulunmaktadır. Türkoloji araştırmalarında, XIII–XVI. yüzyıllar arasında, Mısır-Suriye sahasında yazılan eserlerin temsil ettiği dil, genel olarak “Memlûk Kıpçak Türkçesi” olarak adlandırılmaktadır. Memlûk devleti döneminde, Türkçenin büyük bir önem kazanması sebebiyle Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla sözlük ve gramer içeren eserler hazırlanmıştır. Bunlardan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye* (TZ) Memlûk Kıpçak Türkçesinin en önemli eserlerindedir. H 829 (M 1425) tarihinden önce yazıldığı tahmin edilen eserin yazarı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yazıldığı yer hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Atalay ve Fazılov, eserin Mısır’da (Atalay, 1945, s. XIII; Fazılov, 2014, s. 204); Halasi



Kun ve Zajaczkowski ise Suriye’de yazılmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Kun, 1949, s. 430; Al-Turk, 2006, s. 4). Eserin tek nüshası İstanbul Veliyüddin Efendi Beyazıt Devlet Kütüphanesinde 3092 numarada kayıtlıdır. 91 yapraktan oluşan eser iki ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm Arapça-Türkçe madde başlı, kendi içinde ad ve fiil olarak ikiye ayrılmış alfabetik bir sözlüktür. İkinci bölümde ise şekil bilgisi ele alınmıştır. Burada zamirler, küçültme ekleri, soru edatları, zaman çekimleri vb. konular, ilgili başlıklar altında örnek cümlelerle anlatılmıştır. 1942 yılında T. Halasi Kun’un Budapeşte’de TZ’nin tıpkıbasımını yayımlamasından sonra eser hakkında pek çok yayın hazırlanmıştır¹.

Yaklaşık 3500 sözcük ihtiva eden TZ’nin ilgi çekici özelliği, giriş kısmında yazarın “Kıpçak Türkçesi çok yaygın olduğu için bu eserde Kıpçak Türkçesine dayandım. Eserde Türkmen Türkçesini ise sıkışmadıkça kullanmadım.” ifadesinde bulunmasıdır. Eserin bazı yerlerinde Kıpçak ve Türkmen Türkçeleri yanında Tatar Türkçesine de yer verilmiştir. Memlûk Türkçesi sözlükleri içinde Kıpçak konuşma diline ait özellikler en çok bu eserde mevcuttur. (Atalay, 1945, s. X-XV; Al-Turk, 2006, s. 5-8).

Eserin 39 yapraktan oluşan sözlük bölümünde madde başları Arapçadır. Geleneksel olarak bu tür çalışmalarda klasik Arapça (edebî Arapça) kullanılmaktadır. Ancak Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasında kaleme alınan sözlük ve sözlük içerikli gramer eserlerinde olduğu gibi TZ’de de günlük hayata ve konuşma diline ait pek çok unsur yer almasından dolayı, yazar klasik Arapçayla yetinmeyip günlük hayatta kullanılan sözcüklere başvurmuştur. Bu yüzden TZ’de kullanılan Arapçada, Mısır ve Suriye Arapçasına ait leksikal özellikler görülmektedir. Söz konusu leksikal özellikleri iyice incelemeden TZ’de geçen Türkçe sözcüklerin anlamlandırılması eksik kalacaktır.

Bundan yola çıkarak bu çalışmada TZ’nin Arapça madde başları üzerinde durulacaktır. Söz konusu madde başlarının çoğu klasik Arapçaya dayansa bile bazı maddeler günlük konuşma dilinden alınmıştır. Konuşma dilinden alınan

1 Kaynakçadakilere dışında bir de şu eserler var: Mutallibov, S. M. (1968). Артухфатуз Закияту филлуџатит туркия. Туркий тил (кипчок тили) ҳақида ноёб тухфа. Таржимон ва нашрга тайёрловчи, Ташкент. Kun T. H. (1947). *Philologica I, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V(1, Ocak-Şubat), 1-57. Atalay, B. (1948). *Ettuhfet-üz-Zekiyye* çevirmesi’nin tenkidi dolayısıyla, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V(1-2 Ocak-Nisan), 87-126. Fazılov, E. İ. (1976). Zameçaniya o rukopisi i yazıke «At-tuhfa», *Turcologica* (50), 334-340; Türkçesi: Et-Tuhfe’nin elyazması ve dili üzerine notlar (Çev. M. Salan ve N. E. Durhan). *Gazi Türkiyat*, 15(Güz 2014), 203-210. Karahan, A. (2006). Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye’de alet isimleri. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi TUDOK 2006 11-13 Eylül 2006, Bildiriler* içinde (51-62). İstanbul. Hamdi, L. K. (2015). *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-lugâti İ-Türkiyye çeviri-fil incelemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.



sözcüklerin bir kısmı Arapça kökenli olmayıp Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntıdır. Çalışmamızda bu sözcüklerin hangi dillerden alıntılındığı tespit edilerek köken dilindeki orijinal şekliyle birlikte TZ'deki şekli de gösterilecektir. Ayrıca tespit edilen sözcüklerin bugünkü çağdaş Arap lehçelerindeki durumu üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır.

İnceleme

TZ'de geleneksel olarak sözcüklerin önce Arapçası, sonra da Türkçe karşılığı gösterilir. Örnek:

ganimet'ul 'asker غنيمة العسكر *olca* “ganimet, asker ganimetri” (TZ 26b).

hunnāb هُنَاب : أُولُو مَانْشَا *ulu meşke* “hünnap ağacı” (TZ 37b).

Ancak TZ'de durum her zaman böyle değildir. Çünkü madde başları Arapça dışında Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntı sözcüklerle de düzenlenebilmektedir. Böyle olan ve tarafımızca tespit edilen Arapça dışında madde başları aşağıda gösterilecektir:

1. amāzīn : *امازين* *tegelti* *تكتلى*, *yovurluq* *يُووُرْلُوُق* “binek hayvanların eyeri altında konulan keçe, teğelti” 4b/6.

< Far. *nemedzīn* *نمدزين* (Al-Turk, 2006, s. 43).

Sözcük *Kitāb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Muğalî*'de (14b 11) *namāzīn* *نمازين* biçiminde yer alır, Farsça *nemedzīn* sözcüğünden tahrif edildiği belirtilmiştir (Al-Turk, 2006, s. 43). TZ'de ise fonetik değişikliğe uğrayarak *amāzīn* şeklinde kullanılmıştır. Osmanlıca sözlüklerde Farsçada olduğu gibi *nemedzīn* *نمدزين* biçiminde geçmektedir (Redhouse, 2016, s. 380; Nazimâ - Reşat, 2018 s. 399). Sözcük çağdaş Arap lehçelerinde tespit edilememiştir.

2. esfidāc *اسفيداج* : *kirşen* *كيرشان*, *opa* *أوبَا* “beyaz kurşun pudrası, kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz pudra” 4b/13.

esfidāc < *espidāc* < Far. *espidāp* *اسپيداب* “beyaz su, kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz pudra,” (Steingass, 1977, s. 59; Sami, 2010, s. 235).

Sözcük hem klasik Arapçada hem de çağdaş Arap lehçelerinde *esfidāc* *اسفيداج* *esbidāc* *اسبيداج* *esfizāc* biçiminde yukarıda gösterilen anlamda kullanılmaktadır (Dozy 1927, 1. cilt, s. 20).

3. behliwān *بهلوان* : *cānbāz* *جان باز* “kahraman, cesur, pehlivan, güreşçi” 7a/8.

< Far. *pehlevān* *پهلوان* “kahraman, şampiyon, güreşçi, atletik” (Steingass, 1977, s. 261).



Klasik Arapçada “kahraman, cesur, pehlivan, güreşçi” anlamında kullanılan *behliwān* (Bustânî, 1987, s. 59), çağdaş Arap lehçelerinde daha çok “ip üzerinde yürüme, uzun atlama” gibi sporlarla uğraşan kimseler için kullanılır. Çağdaş Arap lehçelerinde *behliwān* sözcüğünden, بهلوانية *behlewāniyye* “ip üzerinde yürüme, uzun atlama gibi spor alanları”, بهلوانجي *behlewānci* “ip üzerinde yürüme ve uzun atlama gibi sporlarla uğraşan kimse” gibi sözcükler türemiştir (Esedî, 1988, 2. cilt, s. 188).

4. **baṭāriḥ** بطارخ : **oğulduq** أوغولدوق “balık yumurtası” 7b/1.

baṭāriḥ < İt. *bottarica* < Yun. *φωτάριχον* “balık yumurtası, balık yumurtasından yapılan yemek” (Hughes & Wasson, 1947, s. 414).

Sözcüğün tekil şekli بطرخ *baṭraḥ* ve بطرخه *baṭraḥa*’dır. Çoğul şekli بطارخ *baṭāriḥ*’tır. Anlamı ise “tuzlanmış balık yumurtası”dır (Dozy, 1927, 1. cilt, s. 94). Klasik Arapçada ve özellikle bugünkü Mısır Arapçasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Spiro, 1999, s. 48).

5. **bābtūze** بابتوزه : **temen** تامان “çuvaldız, büyük iğne” 7b/13.

bābtūze < Far. بافت *bāft* “dokuma, kumaş” + Far. دوز *dūz* “dikiş, dikme, dikilecek şey”

TZ’de sözcüğün Türkçe karşılığı *temen*’dir. Anlamı ise “çuvaldız, büyük iğne”dir. Bu anlamdan yola çıkarak sözcüğü yukarıda gösterilen şekilde açıklamaya çalıştık. Çünkü diğer örneklerde olduğu gibi o dönemin konuşmada dilinde kullanılan Farsça kökenli sözcükler bazı fonetik değişikliklere uğramıştır. Örneğin: *amāzīn* < *namāzīn* < Far. نمدزین *nemedzīn*’dir. Sözcük klasik Arapça ve çağdaş Arap lehçelerinde tespit edilememiştir.

6. **buḫca** بھقا : **şulğalıq** شولغاليق “içine çamaşır, elbise vb. koyup sarılan dört köşe kumaş bohça” 8a/2.

buḫca < *bohça* < Tr. *boğça* (Eren, 1999, s. 56; Karaağaç, 2008, s. 120).

Klasik Arapçada pek rastlanmayan ancak çağdaş Arap lehçelerinde *buḫca*, *boḫça*, *buḫşa* gibi farklı varyantlarla yaşayan sözcük, Türkçedeki anlamları ile birlikte “kaliteli tütün yaprağı” anlamında geçmektedir (Esedî, 1988, 2 cilt, s. 148; Spiro, 1999, s. 53).

7. **turkāş** تركاش : **ḫurman** قورمان “yay kabı, sadak” 8b/11.

< Far. *tirkeş* تركش “yay kabı, sadak,” (Steingass, 1977, s. 592; Sami, 0102, s. 7221).

Klasik Arapçada yer almayan *turkāş* sözcüğü, bugün Mısır ve Sudan Arapçasında “deriden yapılan ve içine süngü konulan kap, çöl bölgesinde ‘süngü’, orduda hizmet eden kişi” anlamında kullanılmaktadır (Kaymaz, 2019, s. 445).



8. taht : **تخت** **طابجاق** , **beşik** **باجيك** “taht, yatak, beşik” 8b/12.

< Far. *taht* **تخت** “taht, yatak, beşik, başkent, koltuk” (Steingass, 1977, s. 261).

Bu sözcük Arapçaya Memlûk Devleti Dönemi'nde “padişah tahtı” anlamında girmiştir. Daha sonra “yatak, beşik” anlamlarını kazanmıştır. Bugün çağdaş Arap lehçelerinde “yatak, beşik” anlamlarında kullanılır (Kalkaşendî, 1922, 2. cilt, s. 126; Esedi, 1988, 2. cilt, s. 272).

9. taḥāris : **تخاريس** : **şabu** **شأبوا** “don ağına veya giyimin eteğine eklenen parça” 9a/1.

daḥāraş < *taḥāris* < *taḥraş* < Far. *tiriz* **تيريز** “esvabın peşine ve eteğine eklenen ensiz parça, tiriz” (Adday 1987, 34. Sami 0102, s. 1248).

Sözcük klasik Arapçada *daḥāris* olarak geçmektedir. *taḥāris* şekli ise o dönemin konuşma diline aittir (Kaymaz ve Mohammad, 2016, s. 4). *İbni Mühennâ Lûgati*'nde *التخرس et-taḥras* olarak geçer, anlamı ise “don ağına veya giyimin eteğine eklenen parça”dır (Karagözlü, 2018, s. 407). Bugünkü Irak Arapçasında *taḥāriz* şeklinde yaşamaktadır (Dozy, 1927, 1. cilt, s. 142).

10. dabbūs : **دبوس** : **çoçmar** **جوقمار** , **bulad** **بولاد** , **maytı** **مايطی** , **şarana** **صارانا** , **çomuğ** **جوموق** “topuz, toplu iğne” 15b/5.

dabbūs < Tr. *topuz* (Eren, 1999, s. 412-413).

Gerek klasik Arapçada gerekse çağdaş Arap lehçelerinde yaşayagelen *dabbūs* sözcüğü, Türkçeden Arapçaya geçen en eski alıntılardandır (Karaağaç, 2008, s. 854). Çoğu Arapça kaynaklarda Farsça olarak değerlendirilen *dabbūs*, bizce Türkçeden Arapçaya geçmiştir.

11. dulāb : **دولاب** : **şıkraq** **شقراق** “su dolabı” 15b/7.

< Far. *dolāb* **دولاب** “su dolabı, kiler” (Steingass, 1977, s. 546).

Klasik Arapçada sadece “su dolabı” anlamında kullanılan sözcük, çağdaş Arap lehçelerinde asıl anlamıyla birlikte “elbise dolabı, tekerlek, çark, bir eklenin üzerinde yerleştirilip döndürülen yuvarlak cisimler, askerlerin daire şeklinde yürüyüş yapmaları” gibi anlamlar kazanmıştır (Spiro, 1999, s. 209; Dozy, 1927, 1. cilt, s. 149). Ayrıca *dulāb*'in Suriye Arapçasındaki mecazen “aldatılma, oyuna gelme” anlamının Türkçeden geçtiği belirtilmiştir (Esedi, 1988, 4. cilt, s. 98).

12. deşkāri : **دسقاري** : **tegene** **تاكانا** “başa sarılan sarık, çalma” 15b/8.

deşkāri < Far. *destār* **دستار** “türbana sarılan kuşak veya ince tülbent, mendil” (Steingass, 1977, s. 521) + Ar. nispet eki *î*.



Sözcüğün Türkçe karşılığı *tegene*'dir. Atalay, sözcüğe “tekne” anlamı vermiştir, Fazılov ise “kadınların taktığı çalma, yazma” şeklinde izah etmiştir (Fazılov, 1978, s. 127). Sözcüğün Arapça karşılığı *دسفاری* *deskārî*, Farsça *destār* sözcüğünün Arapça nispet eki *î* ile birleşmesinden oluşur. Sözcük o dönemin konuşma dilinde *deskārî* şeklinde kullanılmaktaydı. Anlamı ise “başa sarılan sarık, çalma”. Çağdaş Arap lehçelerinde *deskārî* sözcüğüne rastlanmamıştır.

13. rowşan روشن : **bacā** باجا “bir çeşit pencere, tepe penceresi” 17a/2.

< Far. *rovşen* روشن “pencere, aydınlık, parlak, açık” (Steingass, 1977, s. 595).

Çağdaş Arap lehçelerinde sözcük “bir çeşit pencere, tepe penceresi” anlamları ile birlikte “balkon, raf” anlamlarını da kazanmıştır (Esedî, 1988, 4. cilt, s. 203; Spiro, 1999, s. 239).

14. zımalōt زملوط : **yalṭay** يالطي “yamaçtaki çok eğilimli yol, aşırı kaygan, çok yumuşak ve kaygan olmasından dolayı tutması kolay olmayan nesne” 17b/13.

< Arm. *zımalōt* زملوط “aşırı kaygan, çok yumuşak ve kaygan olmasından dolayı tutması kolay olmayan nesne” (Esedî, 1988, 4. cilt, s. 250-251).

Sözcük Suriye ve Lübnan Arapçasında yukarıda belirtilen anlamlarda yaşamaktadır. Mecazen “bir işle uğraşır herhangi bir kazanç elde edemeyen kişi” anlamındadır (Esedî, 1988, 4. cilt, s. 250-251).

15. zermūze زرموزه : **başmaq** باشماق “edik, çizme” 18a/5:

zermūze < Far. *sermūze* سرموزه “çizme üzerinde giyilen lastik ayakkabı, edik üzerine giydikleri başmaq gibi” (Tulum, 2011, s. 1578).

Sözcük *İbnü Mühennâ Lüğati*'nde *sermūze* şeklinde aynı anlamda geçmektedir (Kaymaz, 2014, s. 1547). Çağdaş Arap lehçelerinde *sermūce*, سرموزه *sermūze*, زرموزه *zermūze* şeklinde (Dozy, 1927, 1. cilt, s. 650) ve “çocuk ayakkabısı, çizme, edik” anlamlarında yaşamaktadır (Esedî, 1988, 4. cilt, s. 232).

16. şabūr شبور : **tuman** طومان “boru, flüt” 20b/1.

< Far. *şabūr* شبور “bir çeşit müzik aleti, trompet” (Steingass, 1977, s. 732).

Klasik Arapçada *şabūr* şeklinde kullanılan sözcük, çağdaş Arap lehçelerinde *şabūr* ve *şabūra* şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır (Aburrahim, 2012, 2. cilt, s. 1282).



17. şarbüş شاربوش: **boқтақ** بوقطاق “baş örtüsü, kapak, serpuş, sarık” 21a/1:

< Far. *serpüş* سربوش “baş örtüsü, kapak, ipekten yapılan bir çeşit kadın baş örtüsü, baş kisvesi” (Steingass, 1977, s. 670; Sami, 2010, s. 1070).

Özellikle Mısır ve Suriye Arapçasında *sarbüş*, *şarbüş*, *tarbüş* gibi farklı varyantlarla kullanılmakta ve “serpuş, fes, yünden yapılan kırmızı külah” anlamına gelmektedir (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 258; Karaağaç, 2008, s. 747).

18. şābaṭa شابط: **yarmaştı** يارماشتى “dövüştü, vuruştı” 21b/3.

< Sür. *şābaṭa* “süpürdü, kırbaç ya da sopayla vurdu” (Abdurrahim, 2012, 2. cilt, s. 1288).

Sözcük Suriye ve Lübnan Arapçasında “süpürdü, kırbaç ya da sopayla vurdu” gibi anlamlarda yaşamaktadır.

19. şurm صرم: **köten** كوتان “anüs” 22a/4.

şurm < Sür. *şromo* “göden bağırsağı, anüs, bağırsağın ucu” (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 159. Rafeal, 1959, s. 85).

Sözcüğün Türkçe karşılığı *köten*, Atalay tarafından Arapça sözlüklerine göre “ham deri” şeklinde ifade edilmiştir. Fazılov, “bağırsak” olarak anlamlandırmıştır. Yavuzarslan ise *köten* sözcüğünün “anüs” anlamında olduğunu belirtmiştir (Al-Turk, 2006, s. 114). Farklı anlamlandırmaların sebebi şöyle açıklanabilir: Arapçada yazılış aynı ama anlamları tamamen farklı iki sözcük vardır. Birinci sözcük صرم *şarm* “tabaklanmış deri, gön, deri”, bu sözcük Farsça چرم *çerm* sözcüğündendir. Arapçalaştırılmış şekli ise صرم *şurm*’dur. Bu sözcük klasik Arapçada kullanılmaktadır. İkinci sözcük ise Süryanice *şurm* sözcüğüdür. Bu sözcük bugün Mısır, Suriye ve Lübnan Arapçasında صرم *şurm*, سرم *surm* şeklinde yaşar ve “göden bağırsağı, anüs, bağırsağın ucu” anlamında kullanılır (Yavuzarslan, 2004, s. 161-162; Esedî, 1988, 5. cilt, s. 159. Wehr, 1960, s. 68).

20. tākīyye طاقيه: **börk** بورك “bir çeşit fes, külah, şapka, kefiye altına takılan bir çeşit serpuş” 23b/8.

< Tr. *takı* “takı, takılan şey” + Ar. dişil eki *iyye*.

Sözcüğün kökeni hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi, Türkçe *takı* + Ar. dişil eki *iyye* (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 236). İkincisi ise Farsça *āč* “taç” + Ar. dişil eki *iyye* (Abdurrahim 2012, 2. cilt, s. 1492). Osmanlıca sözlüklerde Türkçe olarak değerlendirilmektedir (Sami, 2010, s. 1171). Sözcük bugünkü Suriye ve Lübnan Arapçasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

21. tārteş طرطش: **şaşradı** شاشرادی “sıçradı, kirletti, lekeledi” 24a/8.

< Sür. *tārteş* “etrafa su sıçradı, kirletti, lekeledi” (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 264).



Sözcük bugünkü Suriye ve Lübnan Arapçasında yukarıda gösterilen anlamlarda yaşamaktadır.

22. ğoşa غوشا: **karğaşa** قارغاشا “kargaşa, gürültü” 26b/9:

ğoşa < *karğuşa* < Tr. *karğaşa* “kargaşa, gürültü” (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 025).

Sözcük bugün sadece Suriye Arapçasında *ğoşa* غوشة, *karvaşa* قروشه şeklinde kullanılmaktadır.

23. fisî فيسى: **öktem** أوكتام “gururlu, kibirli” 27b/5.

fisî < Far. *fîs* فيس “kibir, gurur” (Kanar, 1995, s. 463) + Ar. nispet eki *î*.

Sözcüğün Türkçe karşılığı *öktem* Atalay ve Al-Türk tarafından soru işareti ile gösterilmiştir. Fazılov ise “gururlu” anlamını vermiştir. *Codex Cumanicus*'ta *öktem* “gururlu, kibirli, azametli” anlamında bulunmaktadır (Kaymaz ve Mohammad, 2016, s. 11). Sözcüğün Arapça karşılığı *fisî* فيسى, Farsça *fîs* sözcüğünün Arapça nispet eki *î* ile birleşmesinden oluşmaktadır. Sözcük çağdaş Arap lehçelerinde tespit edilememiştir.

24. fıtrak فطرق: **kançağa** قان جافا “eşyaları eyere bağlamak için kullanılan deriden yapılan ip, terki” 27b/11.

fıtrak < Far. *fitrāk* فتراك “eşyaları eyere bağlamak için kullanılan kayış” (Steingass, 1977, s. 906).

Sözcüğün Arapça karşılığının aslı Farsça *fitrāk* فتراك'tır. Eserin yazıldığı dönemin konuşma dilinde *fıtrak* فطرق şeklinde kullanılmaktaydı. *İbnü Mühennâ Lüggati*'nde aynı sözcük *fıtrak* فطراق şeklinde yer almaktadır (Kaymaz, 2014, s. 1547). Sözcük çağdaş Arap lehçelerinde tespit edilememiştir.

25. kawış قوش: **kayışka** قايشقا, **kurunçka** قورنچوفا “deriden yapılan ve binek hayvanın kuyruğu altından geçirilen kayış” 29a/12.

< Tr. *kayış* “kayış, ip deri, ustura kayışı” (Karaağaç, 2008, s. 467).

Sözcüğün Türkçe karşılığı *kayışka* ve *kurunçka*, Atalay tarafından “cüce” şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay, 1945, s. 56). Fazılov ise sözcüğü “deriden yapılan ve binek hayvanın kuyruğu altından geçirilen kayış, ip deri, kayış” şeklinde açıklamıştır (Fazılov, 1978, s. 163). Sözcüğün Arapça karşılığı *qawış* قوش klasik Arapçada bulunmamakta ve sadece konuşma dilinde yaşamaktadır. *qawış* قوش aslında Türkçe *kayış*'tan gelmektedir. Suriye ve Lübnan Arapçasında Türkçedeki anlamlarıyla yaşar (Dozy, 1927, 2. cilt, s. 419; Rafeal, 1959, s. 123).

26. keştîwân كشتوان: **erkepci** إيركاجي “gemici, gemi kaptanı” 31a/2.

keştîwân < Far. *keştîbân* كشتيبان “kaptan, gemi komutanı” (Kanar, 1999, s. 495).



Sözcüğün Arapça karşılığı كشتيان *keşti-bān* Farsçadır. Ama o dönemin konuşma dilinde bazı fonetik değişikliklere uğrayarak كشتوان *keştîwān* şeklinde kullanılmaktaydı. Anlamı ise “gemici, gemi kaptanı”dır. Atalay’ın soru işaretiyle bıraktığı bu sözcük, Fazilov ve Al-Turk tarafından “yüksük” olarak anlandırılmıştır. Ancak *keştîvān*’ın Türkçe karşılığı olan *erkepçi / irkepçi* “gemici” anlamındadır (Kaymaz ve Mohammad, 2016, s. 12). Çağdaş Arap lehçelerinde sözcüğe rastlanamamıştır.

27. kestîbān كستبان : oymak ايماق , üksük اوكسوك “okçuların ve terzilerin kullandığı yüksük” 31a/4.

kestîbān < *keştîvān* < Far. *engüştvan* انگشتوانه “terzi yüksüğü, kanun müzik aletine çalan kişinin taktığı yüksük, okçuların başparmağına taktığı yüksük” (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 359; Steingass, 1977, s. 115).

Sözcük Mısır Arapçasında كستبان *kestîbān*, Suriye Arapçasında ise كشتبان *keştîbān* şeklinde ve “terzi yüksüğü, kanun müzik aletine çalan kişinin taktığı yüksük” anlamındadır (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 359).

28. waṭāḳ وطاق : orṭar اورتار “otağ, büyük çadır” 38a/10.

waṭāḳ < Tr. *otağ* “çadır, büyük çadır, komutanların oturdukları çadır, ordunun yerleştiği yer” (Bustânî, 1987, s. 975; Raed, 2008, s. 1303).

Moğol istilasıyla birlikte Arapça kaynaklarda yer almaya başlayan *otağ* sözcüğü, *waṭāḳ* وطاق, *iṭāk* اطاق, *tāk* طاق gibi farklı biçimlerle yazılmıştır. Geçtiği eserlerde “büyük çadır, komutanların oturdukları çadır, ordunun yerleştiği yer” anlamında kullanılmıştır (Raed, 2008, s. 1303).

Sonuç

Bu çalışmada Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasında kaleme alınan TZ’deki sözlükçülük usulü üzerinde durulmuştur. Eserde geleneksel olarak sözcüklerin önce Arapçası verilir, daha sonra Türkçe karşılığı gösterilir. Ancak bu durum her zaman böyle değildir. Çünkü madde başları, Arapça dışında o dönemin Arapça konuşma dilinde Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntı sözcüklerle düzenlenmiştir. Çalışmanın sonucunda Arapça madde başı olarak gösterilen 28 alıntı sözcük tespit edilmiştir. Sözcüklerin köken dillerine göre şöyle gösterilebilir:

Farsça	Türkçe	Süryanice	Aramice	Yunanca
17	6	3	1	1

Tespit edilen sözcükler o dönemde günlük hayatta kullanılan araç-gereç, yemek, giyim, silah ve onunla ilgili olanlar, insan organları gibi temalara aittir. TZ’de günlük hayatta kullanılan sözcükler önemli bir yere sahiptir. Bu tür sözcüklerin Arapça karşılığı verilirken klasik Arapçaya değil, o dönemin ko-



nuşma diline başvurulmuştur. Bu yüzden TZ, sadece Türkçe için değil, aynı zamanda o dönemin Arapça konuşma dili açısından da önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Örneğin, *bābtūze* بابتوزه ve *keştîwān* كشتوان, *fisî* فيسى, *deskārî* دسقاري sözcükleri ne tarihî eserlerde ne de çağdaş Arap lehçelerinde geçmektedir. Bu sözcükler sadece TZ’de bulunmaktadır. TZ sadece Türkoloji için değil, aynı zaman Arap lehçeleri çalışmaları açısından büyük bir değer taşımaktadır. Gerek TZ gerekse Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasında yazılan sözlük ve sözlük içerikli eserlerden en iyi şekilde yararlanabilmek için bu eserlerde kullanılan Arapçanın leksikal özelliklerini iyice incelemek gerekmektedir. Aksi takdirde Türkçe sözcüklerin anlamlandırılabilmesi ve çözümlenmesi eksik kalacaktır. Çalışmamızın en önemli amacı da bu tür çalışmalara bir başlangıç olmasını sağlayabilmektir.

Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
Arm.	: Aramice
Far.	: Farsça
İt.	: İtalyanca
Sür.	: Süryanice
TZ	: Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye
Yun.	: Yunanca

Kaynakça

- Abdurrahim, Y. (2012). *Mevsu’ât’ul- ‘Amiyyeet’ül-Suriyye*. Şam: Vezarat’ul Şakafa.
- Adday, Ş. (1987). *El-Elfazu’l Farisiyyet’ül Mu’arrabe*. Kahire: Daru’l ‘Arab.
- Al-Turk, G. (2006). *Et- Tuhfetü’z- Zekiyye fi’l- Lugati’l- Türkiyye üzerine bir dil incelemesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Bustânî, B. (1987). *Muhîtü’l-Muhît*. Beyrut: Mektebetü’l- Lübnan.
- Dozy, R. (1927). *Supplément aux dictionnaires Arabes*. 2 vols, Leiden: E. J. Brill.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- Esedi, M. H. (1988). *Mevsu’ât Haleb el-Muqârene*. 7 Cilt, Halep: Matba’at’u Cami’at Haleb.
- Fazılov, E. ve Ziyayev, İ. (1978). *İzıskannıy dar Tyurkskomy yazıku (Grammatičeskiy taraktat, XIV v. na Arabskom yazıke)*, Taşkent: Fan.
- Kun, T. H. (1947). *Philologica I. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V(1), 1-57.*



- Hughes, J. P., & Wasson, R. G. (1947). The etymology of Botargo. *The American Journal of Philology*, 68(4): 414–418.
- Kalkaşendî (1922). *Şubhu'l-a'sâ fi Şinâ'ati'l-İnşâ*. Kahire: Matba'at Daru'l Kutub.
- Karaağaç, G. (2008). *Türkçe verintiler sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaymaz, Z. (2014). İbni Mühennâ'nın sözlükçülük anlayışı hakkında bir inceleme Arapça dışındaki kelimelerle düzenlenen madde başları örneği. *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, (18-21 Mart 2014) Bildirileri Kitabı* içinde (1543-1549). Ankara.
- Kaymaz, Z. (2019). Sudan Arapçasındaki Türkçe söz varlığı üzerine. İ. Çetin ve B. Gül (Ed.), *Umay Ana'dan Umay Hoca'ya Prof. Dr. Umay Günay Türkes'e Armağan* içinde (439-456). Ankara: TKAE.
- Kaymaz, Z. ve Mohammad, R. (2016). Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye hakkında bazı açıklamalar. *Türkbilgi*, 32, 1-20.
- Karagözlü, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lûgati Türkçe Kısmı*. Ankara: Kesit.
- Nazîmâ, A. ve Reşad, F. (2018). *Mükemmel Osmanlı lûgati*, (haz.: Necati Birinci, Kâzım Yetiş, M. Fatih Andı, Erol Ülgen, Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çoruk). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Raed A. (2008). Mongolian phrases in the Mamluk era literature and books of its historians from (648 – 803 H). *Mecelletü'n-Necah*, 22(4), 1299-1329.
- Redhouse, J. (1890). *Turkish and English lexicon*. Constantinople: New Edition.
- Rafeal, N. (1957). *Garâibü'l-lehce'ti'l Lübnaniyye ve'l Suriyye*, Beyrut: El-Matba'at'ul Katolikiyye.
- Spiro, S. (1999). *An English-Arabic vocabulary of the modern and colloquial Arabic of Egypt*. Beyrut: Librairie du Liban.
- Steingass, F. J. (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Library Association.
- Sami, Ş. (2010). *Kâmûs-ı Türkî*, (haz.: Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R., Çöğenli M. S. ve Yanık, N. H. (2000). *Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tulum, M. (2011). *17. yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Wehr, H. (1976). *A dictionary of modern written Arabic*, (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk dilinin sözcük tarihi açısından önemli bir eser Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgati't-Türkiyye. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 52(2004/I-2006), 153-162.



Extended Summary

Works produced in historical Kipchak Turkish, which is one of the developmental stages of Turkish, appear among Golden Horde Kipchak (Codex Cumanicus), Mamluk and Armenian scripted Kipchak texts. Mamluk Kipchak Turkish texts were written by Turks and some Arab philologists living in the Mamluk state which ruled in Egypt and Syria between XIIIth and XVIth centuries. The works written in Mamluk Kipchak Turkish were concerned with various fields such as dictionary, grammar, literature, religion, politics, horsemanship, and archery. As Turkish gained great importance in the Mamluk period, works containing dictionaries and grammar explanations were prepared in order to teach Turkish to Arabs. For instance, *Kitābü'l- İdrāk li-Lisāni 'l-Etrāk*, *Kitāb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî*, *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fil-Lûgati 't-Türkiyye* (TZ), *Kitābu Bulğatü 'l-Müştak fî Lugati 't-Türk ve 'l-Kıfçak*, *El-Kavâninü 'l-Külliyeye li-Zabti 'l-Lûgati 't-Türkiyye*, *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye fi 'l-Luğati 't-Türkiyye*, *El-İdrāk Haşiyesi*. TZ is one of the most important works written in Mamluk Kipchak Turkish. The author of this work, which is thought to have been scripted before 1425, is not known. There are several claims regarding to its birth of place. Atalay and Fazylov suggest that it was produced in Egypt (Atalay, 1945, s. XIII, Fazılov, 2014, s. 204); Halasi Kun and Zajaczkowski, however, suggest that it was written in Syria (Halasi Kun, 1949, s. 430, Al-Turk, 2006, s. 4). The only copy of the work is registered at İstanbul Veliyüddin Efendi Beyazıt State library with the number 3092. It consists of 91 folios and is divided into two main parts. The first part is an alphabetical dictionary with Arabic-Turkish heads and divided into two as nouns and verbs. The second part is allocated to morphological discussions and it examines pronouns, interrogative pronouns, diminutive suffixes, tenses etc. under related headings and with examples. In the dictionary section of the work, which consists of 39 folios, the headwords are given in Arabic. Traditionally, classical Arabic is used in such studies. However, since there are many elements of daily life and spoken language in TZ, as in the dictionaries and dictionary-containing grammatical works written in the field of Mamluk-Kipchak Turkish, the author uses not only classical Arabic but also includes words used in daily life. Therefore, lexical features of Egyptian and Syrian Arabic are noticed in the Arabic used in TZ. Without thoroughly examining such lexical features, interpreting Turkish words in TZ will be incomplete.

This study examines the borrowed words from languages such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac, which are shown as the Arabic headwords, and demonstrates their current situation in contemporary Arabic dialects. For example, *ganimet'ul asker* غنيمۃ العسکر *olça* "ganimet, asker ganimeti" (TZ 26b). *ulu meşke* هٛناب : أولو مشك *hunnāb* "hünnap ağacı" (TZ 37b). However, it is not always the same case in TZ because headwords are arranged with words borrowed languages other than Arabic such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac. In this study, borrowed words from languages such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac, which are displayed as the Arabic headwords will be emphasized and an evaluation will be made about the current situation in contemporary Arabic dialects. The heads identified are as follows: *amāzīn* (امازين), *esfidāc* (اسفيداج), *behlīwān* (بهلوان), *baṭāriḥ* (بطارخ), *bābtūze* (بابتوزه), *buḡca* (بقجا), *turkāş* (تركاش), *taht* (تخت), *taḥāris* (تخاريس), *dabbūs* (دبوس), *dulāb* (دولاب),



desqārī (دسقاري), *rowşan* (روشن), *zimalōṭ* (زملوط), *zermūze* (زرموزه), *şabūr* (شبور), *şarbūş* (شاربوش), *şābaṭa* (شابط), *şurm* (صرم), *ṭākiyye* (طاقية), *ṭarṭeş* (طرطش), *goşa* (غوش), *fisī* (فيسى), *fiṭrak* (فطرق), *kawiş* (قوش), *keştîwān* (كشتوان), *kestibān* (كستبان), *waṭāḳ* (وطاق). As a result of this study, 28 loan words were identified as Arabic headwords and the languages they originated from are as follows:

Persian	Turkish	Syriac	Aramaic	Greek
17	6	3	1	1

The identified words are related to certain themes such as tools used in daily life, food, clothing, weapons human organs and professions. Words used in daily life have an important place in TZ. While providing the Arabic equivalents of such words, instead of classical Arabic, the spoken language of that period was used. Therefore, TZ is an important source not only for Turkish, but also for the Arabic spoken language of that period. For example, the words *bābtūze* بابتوزه, *keştîwān* كشتوان, and *desqārī* دسقاري are mentioned neither in historical works nor in contemporary Arabic dialects. These words can only be found in TZ. What is more, the origin and meaning of some words in this study were made by the authors and there are five of them: *bābtūze* بابتوزه, *keştîwān* كشتوان, *desqārī* دسقاري, *goşa* غوش, *fisī* فيسى. TZ is invaluable not only for Turkology, but also for Arabic dialectology studies. In order to make the best use of dictionaries and dictionary-containing works written in the field of both TZ and Mamluk Kipchak Turkish, it is necessary to examine the lexical features of Arabic. Otherwise, the interpretation and analysis of Turkish words will be incomplete. The most important aim of our study is to be a starting point for such studies.

